

А.И. Сейтимова¹ , Е.Е. Түйте^{1*}

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

ЖЫРТҚЫШ ҚҰСТАРДЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Аннотация. Жыртқыш құстарды қолға үйрету, сол арқылы қалыптасқан тілдік бірліктерді зерттеудің маңызы зор. Жалпы адам өміріне құстар тікелей әсер етеді. Олар адамзатқа зиянынан гөрі пайдасын көп тигізеді. Жердегі жұмыр басты пенде құстармен тікелей қарым-қатынас орната отырып, оларды өз тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бір бөлігіне айналдырған. Құстарға қатысты ырым-тиымдарды, наным-сенімдерді қалыптастырған. Адамдар құстармен біте қайнасқаны соншалықты, олардың қимыл-қозғалыстарын, іс-әрекеттерін зерделейтін дәрежеге жеткен. Құстар өз мінездерінде қандай да бір ерсі қылық көрсетсе, не болмаса өздерін күнделіктен басқаша ұстаса, сол арқылы табиғат құбылыстарын, табиғат апаттарын болжай алатын болған. Сонымен қатар, олардың сұлулығын, қырағылығын, алғырттығын т.б. мінездерін жырға-әнге қосқан. Тілімізде ауыз әдебиетінде құстарға қатысты мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар пайда бола бастаған. Кейін келе оларды аңыз әңгімелерге, нақыл сөздерге, ертегілерге, ақындар өлең-жырларына, жазушылар шығармаларына қосқан. Сөйтіп, тілімізде және санамызда құс атаулының образы қалыптасқан. Мақалада жалпы жыртқыш құстарды қолға үйретуде қалыптасқан ұғымдар мен олардың қолданылу аясы қарастырылады. Қазақ халқының табиғатын, танымын, ерекшеліктерін сипаттайтын құстарға қатысты атаулар және олардың пайда болуы тілдік тұрғыдан талданған. Жыртқыш құстарға қатысты атаулар, біріншіден, белгілі бір құбылысты атаудағы (номинация тарапынан) жетіспеушіліктің орнын толтыру үшін, екіншіден, бейнелі тілдік единицаларды байыту үшін жасалған. Осы орайда лингвистикалық, танымдық уәж арқылы жасалған атаулар сараланды. Соның негізінде жазба және әдеби тілімізде жыртқыш құстарға қатысты ұғымдар жинақталып, олардың тілдегі қабаты, жасалу жолдары, пайда болу, шығу, даму тарихы анықталды. Фразеологиялық, паремиологиялық қордағы қолданылу ерекшеліктері, бейнелеушілік, бағалаушылық мән тудыратын қасиеттері айқындалды. Бұрын қолданылған, қазіргі таңда қолданыстан шығып қалған жыртқыш құстарға қатысты терминдерге анықтама берілген.

Тірек сөздер: құсбегілік, құс, қазақ, қансонар, саятшылық, кәсіп, мәдениет, өнер, тарих, салт-дәстүр, құрал-жабдық атаулары, бүркіт, термин сөздер, диалект, кәсіби сөздер, фразеологизм, орнитология, аңшылар тілі, көркем шығарма.

А.И. Сейтимова¹, Е.Е. Түйте^{1*}

¹Қарагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан
*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ, СФОРМИРОВАВШИЕСЯ В СВЯЗИ С ОТРАЖЕНИЕМ ПРОЦЕССА ПРИРУЧЕНИЯ ХИЩНЫХ ПТИЦ

Аннотация. Большой интерес и значение для лингвистов имеет изучение языковых единиц, сформировавшихся вследствие отражения процесса приручения хищных птиц. Знание о пользе и вреде птиц, их свойствах и сущности оставили значимый след в сознании человечества. Птицы занимают особое место в человеческом познании, суевериях, верованиях. Люди настолько увлечены птицами, что доходят до такой степени, что изучают их движения, действия. Они понимают и разделяют тесную связь между человеком и птицей, являющимися единой частью природы, сформировавшимися в единстве, у которых общее место обитания, единый воздух, которым они дышат. О том, что птицы занимают значительное место в жизни человека, его мировоззрении, свидетельствуют языковые данные (легенды, фразеологизмы и пословицы, загадки, притчи). В статье рассматриваются концепции, сложившиеся при приручении хищных птиц в целом, и области их применения. Лингвистически проанализированы названия птиц и их происхождение, и через это особенности казахского народа, характеризующие его природу и познание наименований, относящихся к хищным птицам, созданы, во-первых, для восполнения недостатка в названии того или иного явления (со стороны номинации), а во-вторых, для обогащения образных языковых единиц. В этой связи были дифференцированы имена, образованные с помощью лингвистической познавательной мотивации. В результате были собраны названия литературных, народных, местных хищных птиц на казахском языке, определен их лексический слой и словообразовательный состав. Выявлены особенности применения во фразеологическом, паремиологическом фонде, образные, оценочные свойства. Даны определения ранее использовавшихся, ныне вышедших из употребления терминов, относящихся к хищным птицам.

Ключевые слова: обучение ловле птиц, птица, казах, пороша, охота с ловчими птицами, профессия, культура, искусство, история, традиции, названия оборудования, орел, термины, диалект, профессиональные слова, фразеологизм, орнитология, язык охотников, художественное произведение.

A.I. Seitimova¹, Ye.Ye Tuyte^{1*}¹E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

LINGUISTIC UNITIES FORMED IN CONNECTION WITH THE REFLECTION OF THE PREDATORY BIRD DOMESTICATION PROCESS

Abstract. The study of linguistic units has a great interest and importance for linguists, formed as a result of the reflection process of wild birds' domestication. The significant impact on humankind's consciousness has left knowledge about the benefits and harms of birds, their properties, and their essence. Birds have a special place in human cognition, superstitions, and beliefs. People cherish them, as they are able to predict the changes in seasonal phenomena. Studying birds' behavior, manners, and gestures, people concluded that birds can anticipate disasters occurring in nature, thus people can be warned. Human beings understand and share the close liaison between man and bird, being a part of nature, formed in unity, who have a common habitat and air, they breathe. Linguistic data (legends, phraseological units, and proverbs, riddles, parables) evidences the fact that birds occupy a significant place in a person's life, his worldview. The wild birds' domestication and the areas of their application concepts are researched and discussed in this article. The birds' names and their origin are linguistically analyzed through the prism of the Kazakh people's features, characterizing their nature and cognition. The names related to prey birds were created, first of all, to fill the lack of titles in a particular nomination phenomenon, and secondly, to enrich figurative linguistic units. As for the names, some were formed linguistically, others cognitively. As a result, in the Kazakh language, there were collected the names of literary, folk, and local wild pray birds, their lexical layer, and word formation. And as a result, there were revealed their applicative features the phraseological, paremiological fund, figurative, and, of course, their evaluative properties, as well as previously used definitions, now out-of-use terms, related to birds.

Keywords: bird-catching training, bird, Kazakh, newly-fallen snow, hunting with hunting birds, profession, culture, art, history, traditions, equipment names, eagle, terms, dialect, professional words, phraseology, ornithology, professional hunters' language, artwork.

Кіріспе

Құсбегілік – қазақтың қанына сіңген көне өнер. Ол сонау көшпенділер өмірінен бастау алған. Зерттеушілердің басым көпшілігі құсбегілік алғаш сонау Алтай мен Дунай арасындағы кең алқапта туған деген пікірді ұстанады. Таңбалы тастағы қыран-бүркіттің бейнесіне қарап, ғалымдарымыз құсбегілік өнер 3000 жыл бұрын дамыған деген тұжырымда. Бүркітті баулып, онымен аң аулау, түріктер мен арабтарда да болған. Бірақ, бұл өнер қазаққа етене жақын. Құсбегілік өнерін қазақтай ұстанатын халық кемде-кем. Ол біздің ұлтымыздың ерекшелігін айқындап, болмысын ашады. Аңшы құсты ұстау, баптау, әркімнің қолынан келе бермейтін қасиетті іс екенін айта кеткен жөн. Және құс ұстап отырған адам, бұл жұмыстың қыр-сырын бөгдеге үйрете бермейді. Ата-бабаларымыздың «құсхана» деп аталатын құстарды баптайтын арнайы шаруашылықтары болған. Тіпті кейбір хандарымызда 80-100-ге жуық құстары болған. Қазақтың бекзат азаматтары жылқыны қалай қастерлеп жақсы көрсе, құсты да дәл солай сүйіспеншілікке бөлеген. Әрбір бүркітші құсым өте ұшқыр, алғыр болса деп армандайды. Бұл да, негізінен, тәрбиешінің өзіне, яғни құсбегіге байланысты. Құстың сыны да, аттың сыны сияқты төл әдебиетімізде ерекше орын алған. Осы тақырып төңірегінде жыршы-жыраулар, термешілер, күйшілер өз өнерлерін арнаған. Тарихымызды ақтарып қарасақ, «осы құс саған құт болады» деп қазақтар сыйлы қонағына құс сыйлайтын болған. Қазақта біреуді кемсітіп, мұқатқанда: «керегесіне құс саңғымаған» деп жатады. Демек, құсы бар үй – берекелі үй. Құстың құдіреті, қазақ әлеуметіндегі орнын осыдан-ақ байқауға болады. Құсбегілік – тек қана азық үшін емес, адамдардың бос уақытты дұрыс ұйымдастыруының, сол арқылы ұрпақты ерлікке, сабырлыққа, сұлулыққа тәрбиелеудің негізгі амалы. «*Ұша берсем қанатым талады, жерге қонсам Жалайыр Шор алады*», «*Тікенейдің сары құсы*», «*Қанайдың қаракері*», «*Тулақтың шолағы*», «*Жабайдың қара шегірі*» деп аты аңызға айналған құстар тобын халықымыз әр уақытта жырға қосқан. Осыдан-ақ бұл өнердің қазақтың үлкен мәдениетінің бір бөлігі, салт-дәстүр жалғасының жарқын көрінісі екенін аңғара аламыз. Ал, бүгінгі таңда елімізде жүзден астам бүркітші, құсбегі бар екен. Олар бүгінгі таңдағы құсбегілік мектептің іргесін қалаушылар, яғни, қазақтың көкпарын, бәйгесін қалай дәріптесе, құсбегілік өнерді де дәл солай насихаттаушылар болып табылады.

Негізгі зерттеу тақырыбымыз – құсбегілікке қатысты атаулардың лингвистикалық және этномәдени сипаты. Осы орайда біз, аталмыш мақаламызда жыртықш құс атауларын қолға үйретуде қалыптасқан кейбір тілдік бірліктерді сөз етуді жөн санадық. Қазақ тіл білімінде

құсбегілік тақырыбын, атап айтқанда, оларды тілдік жағынан зерттеу, жіктеу, кейбір стилдік қолданыстарын әңгіме ету – әзірше қайсыбір еңбектердің ішінде болмаса, өз алдына біртұтас зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Бұл салада лингвистикалық зерттеу жүргізу, біріншіден, халқымыздың күнкөріс құралы – құсбегілік кәсібінің аясында тілімізде көптеген сөздер мен сөз тіркестері пайда болған. Солардың шығуы мен жасалуын анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, құсбегілік өнері негізінде пайда болған өнегелі сөздер арқылы болашақ өсер ұрпақты елді сүйеге, Отанды қорғауға ержүректі етіп тәрбиелеу үшін аса маңызды.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысында баяндау, сипаттау, салыстыру әдістері, лексика-семантикалық, ғылыми талдаулардың лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық тәсілдері қолданылды. Тақырыпты ашатын сөздер мен тіркестерді, мақал-мәтелдерді, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және көркем әдебиеттерден жинадық.

Аңшылық, саятшылық кәсіптің тамыры терең. Мал өсірумен қатар, ата-бабаларымыз, ит жүгіртіп, құс салып, саятшылық өмірді серік еткен. Саятшылық өмірдің қыр-сырын меңгерген ұлт, құмай тазы ұстаған, қыран құсты баптаған. Олардың аң аулау үшін керекті құрал-саймандары, әлді аттары, жүйрік тазлары, үйретілген құстары болған. Аулайтын аңына қарай әдіс-айласын да әртүрлі қолданған: қасқырды жүйрік атпен қуып соғып алған; бүркітке түлкі алдырған; қаз үйрекке қаршыға салған. Аңшы-мергендер, таңның атысы, күннің батысы тұзақ құрып, құс салып, ит қосып дүйім бір елді аң терісімен, етімен қамтамасыз етіп отырған. Қазақ тіршілігінің тірегі болған кәсібі аңшылық, құсбегілік екен. Бұл кәсіп түрі қай халықтың болмасын өмірінде бар. Бұған ел ішінде айтылған әртүрлі өлең-жырлардың, аңыз-әңгімелердің, ертегілердің мазмұны дәлел бола алады.

Ж.Бабалықұлы: «Қазақ халқының ертеден мән берген бір аңкестік саласы қырандар тобын пайдалану болды. Олар – *бүркіт, тұйғын, қаршыға, сұңқар, лашын, ителгі, бидайық, қарақылыш, қырғи, тұрымтай, жағалтай*, секілді алғыр құстар. Аса білгір қазақ құсбегілері, қырандардың түсі-түгіне, түр-тұлғасына, сүйек бітімі мен келбетіне, мінез-сезіміне қарай *қаршыға, тұйғын, қырғиларды* бір текке, *сұңқар, ителгі, жағалтайларды* бір текке, *лашын, бидайық, тұрымтайларды* бір текке жатқызады да, *бүркітті* өз алдына жеке тек дейміз» – деген пікірді келтірген (Бабалықұлы, 2009:45). Бір текке жатқызылған әр тұқым өз ішінен жеке-жеке түрге жіктеледі. Қаршыға – *қарақаршыға, тұнжыр қаршыға, сырғақ қаршыға*; тұйғын тұқымы – *ақ тұйғын, кір тұйғын, құл тұйғынға* бөлінеді. Сұңқар түсіне қарай – *сұңқар, ақ сұңқар* деп жіктеледі.

Тілімізде қыран сынында жүннің де мәні зор. Бүркіт *кесек қауырсынды, ұсақ қауырсынды* болып бөлінеді. Кейде оны *тораңғы жапырақ жүнді, тал жапырақ жүнді* деп те атайды. *Қаршыға қанат, сұңқар қанат, сауысқан құйрық, кез құйрық, қара қасқа, ақиық, қантамыр, текжүн, сары шуда, ақбұршақ, қандыбалақ, мұзбалақ* аталатын құстың түсі-түгіне тән атаулардың бәрі де құс сынына байланысты қалыптасқан атаулар.

Бүркіттің бармақтай басына арналған атаулар да аз емес – *жыланбас, бақабас, кешкілбас, жырық езу, шолақ тұмсық, жұқа тұмсық, қалың тұмсық т.б.*

Қыранның титімдей *тілі* де құс сырын баяндайды. Баптың артық-кемін елемейтін, талғамы аз *«қанға тоймас қара тіл»*, баптың азын да көбін де ұнатпайтын *«қызыл тіл»*, бабын таппасаң жүз құбылып қалатын бапшыл *«боз»* тіл де сынға жатады.

Аңға шығушы құстардың басты құндылығы – оның әлді, өткір саусақтары. Бапкерлер құс таңдағанда, баптағанда құстың дәл осы дене мүшесіне база назар аударады. Сан бұлшығы тұтам төрт елі, әрі қысқалау, шокпар санды келсе, әлділіктің белгісі. Тұтам үш елі де, екі елі де бабы келіссе көңіл қалдырмайды. Одан төмендегілері – нашарлар. Жіліншегі сіңірлі, саусақтары алшақ-алшақ бітсе, мұны құсбегілер *«талтақ бұт»* деп атайды. Саусақтың үстіндегі буын-буын болат бұдыры бес буынды әрі қалың, әрі көтеріңкі болса, құсбегі тілінде бұл *«қожыр аяқ»* делінеді. Болаты төрт, үш буындылары да түлкіні алуға жарайды. Болаты үшеу болғанымен жұқа, сыптығыр келсе, ол *«тықыр аяқ»* деп аталады. Және түлкі алуға шамасы келмейтін құс қатарына енеді. Құстың табан астындағы бұлшық бұртіктері *«без»* деп аталады. Табан қышыры қалың және бұртіктері ірі болып, әсіресе көбісінің астындағы шеткі без үлкендеу келсе, мықтылыққа жатады.

Тұяқтың бауыры ойық, өзек болады да, өзектің екі жағы мүйізімен көмкеріледі. Осы мүйіз әрі биіктеу, әрі өткір болғандықтан «пышақ» деп аталады. Пышақтың өткірлігі – жақсылық нышаны.

Құс аяғының өкше саусағы – тегеуріні, екі аяқтың ішкі жағындағы сұқ саусағы – *жембасар*, ортан саусағы – *сығым*, шынтағы – (*шынашақ*) – *шеңгел* немесе *ілім* деп аталады. Кей жерлерде ортан саусақ пен тегеурін аралығын – *сығым*, төрт саусақтың алақан аралығын – *шеңгел* деп атайды.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде қырандар мен құсбегілер жайлы өте көп аңыз-әңгімелер сақталған. Жоғарыда аталған атау сөздердің біразы көп адамдарға беймәлім болса да, көркем шығармалар мен тарихи жазбаларда көптеп кездеседі.

Әдебиетке шолу

Саятшылық, аң аулап, құс салу өнері – өте ертеден келе жатқан ата кәсіп. Бұған қатысты сөздер мен сөз тіркестерін, олардың этимологиясына қатысты түсініктерді көне түркі ескерткіштер тіліне байланысты сөздіктерден, атап айтқанда, М.Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігі», В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб., 1905), С.Е.Маловтың «Древнетюркский словарь» (Л., 1969) т.б. еңбектерден кездестіруге болады. Құсбегілік кәсібіне қатысты жазылған зерттеу еңбектері тілімізде санаулы. Ал лингвистикалық тұрғыдан талдау бойынша бірлі-екілі мақалалар болмаса жоқтың қасы деуге де. Осы саладағы негізгі еңбектер қатарына Б.Кәмалашұлының «Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі (Алматы: Өнер, 2006), С.Кенжеахметұлының «Жеті қазына» (Алматы: Ана тілі, 2001, 2006, 2007) т.б. жатқызуға болады. Жыртқыш құстарды қолға үйретіп, саятшылық жасау өнері туралы Саятшылық, құс салу өнері тек уақытты көңілді өткізудің, күнкөріс құралы ғана емес, тілдік қорды байытудың бірден бір жолы болып табылады. Мақаламызда С.Кенжеахметұлы, Т.Әлішеров, К.Күркебаевтың еңбектерін пайдалана отырып, жыртқыш құстарды баптауға байланысты қолданылатын атаулардың мағынасын ашуға талпыныс жасалады. Сонымен қатар кейбір сөздіктер, мысалдар беру үшін көркем әдебиеттер пайдаланылады.

Нәтижелер және талқылау

Жалпы тіл білімінде этнолингвистика деген ұғым бар. Этнолингвистиканың басты зерттеу нысаны – тіл әлемі. Өмірді бейнелейтін сөздер не болмаса сөз тіркестері тілімізде өте көп кездеседі. Бірақ бүгінгі күні барлығы бірдей қолданыста емес. Олардың арасында қолданылу аясы тарылып, о бастағы мағынасынан айрылып не болмаса мүлдем ұмыт болғандары да аз емес. Этнолингвистика этнографиялық лексиканы қалай болса солай беруден аулақ. Ол белгілі бір жүйе бойынша, мағыналық-тематикалық топтарға бөліп, өзара жіктеп, саралап барып ұсынуды жөн санайды. Мәселен, Ә.Қайдар бүкіл болмысты «Табиғат», «Адам» және «Қоғам» деп үш үлкен салаға бөледі. Ғалым Табиғат адам өмірімен тығыз байланыста дей келе, бұл топқа: Жер, Күн, Ай, Жұлдыздар, ауа, су, топырақ, жан-жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, құстар, балықтар, жәндіктерді жатқызады. Тіл білімінде осы аталған ұғымдарды зерттеген ғалымдар жетерлік (Қайдар, 1998: 116). Және оларға қысқаша тоқталсақ.

Жәндік және жан-жануарлар атауларының зерттелуі.

Жануартану ғылымына сүйенсек, Қазақстанда мекендейтін жәндіктердің 20 мыңнан аса түрі кездеседі екен. Демек, қазақ халқы олардың бәріне атау беріп, айдар таққаны белгілі. Қазақ тіліндегі жәндік атауларына қатысты тың зерттеулер этнографиялық, мифологиялық, танымдық, философиялық тұрғыда талданып, жарық көргендері бар. Мысалы, Ғ.Ақпанбек қарақұрт туралы, яғни «қарақұрт жеген қой семіз» деген наным-сенімін ғылыми тұрғыдан талдап көрсетеді. Осы қатарға Ғ.А.Меңлібаевтің «Жылан тайпасы» және «Көшпелі ру-тайпалар арасындағы тарихи байланыстылық», «Жыланды атауы нені білдіреді» атты мақалаларын, С.Жеңісқызының «Жылан символының мифтік семантикасы» атты мақаласын жатқызуға болады. Жыланның мифологиялық, діни тұрғыдан бейнеленіп, көнетүркілік таным-түсініктің сарқыншағы ретіндегі халық ауыз әдебиетіне терең сақталған бейнесі туралы мәліметтер С.Құрманұлының «Жылан жебеген тәуіп қыз» мақаласында, З.Наурызбаеваның «Жылан-қайыс» мақаласында баяндалған.

Балық атауларының зерттелуі.

Әдебиеттер мен тіліміздегі әртүрлі сөздіктерге қарап, қазақ халқы тек малды ғана емес, балықты да жақсы білген деген түсінікке келеміз. Қазақ тіл білімінде балыққа байланысты атаулар

мен терминдерді зерттеу Қ.Айтазаұлынан бастау алады. Қ.Айтазаұлы ана тіліміздегі балық, балық шаруашылығына байланысты лексиканы зерттеп, сөз байлығымызды қағазға түсірген. Сонымен қатар, Ш.Сарыбаев тіл білімінде диалектілерге баса назар аударып, балық шаруашылығына қатысты атауларды да назардан тыс қалдырмайды.

Өсімдіктер дүниесінің зерттелуі.

Ботаник ғалымдарымыздың зерттеулерінде елімізде алты мыңнан астам өсімдік түрлері бар. Өсімдік атаулары қазақ тілінде этимологиялық тұрғыдан арнайы зерттелген емес. Алайда белгілі тіл мамандары – Ө.Қайдаров, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Ө.Нұрмағамбетов сияқты ғалымдардың еңбектерінен бастау алған. Өсімдік атауларының этимологиясын ашуда Э.В.Севортян, Л.Б. Дмитриева сияқты ірі ғалымдардың еңбектерін де тілге тиек ете аламыз.

Ғалым Ө. Қайдар *құс атауларына* жеке тоқталып, өз еңбегінің «Табиғат» деп аталатын бөлімінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімін береді. Құсқа қатысты тілдік деректерге тоқталады. Автор: «қыран құстар «Хайуанаттар дүниесінің» «Құстар» деп аталатын тарауына жатады. Бірақ қыран құстар жайында этнографиялық мәліметтер «Кәсіпшілік» деген тармақтың «Аңшылық-саятшылық» бөлімшесінде берілуге тиіс» - деген пікірді айтады (Қайдар, 1998: 122). Бүркітшілікке, құсбегілікке қатысты терминдерді Е.Қосбасаров тұрақты түрде зерттеген. Сонымен қатар Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, З.Ахметжанова еңбектерінен де байқауға болады. Академик Ө. Мағұлан қазақ тіл білімінде тек саятшылық, құсбегілікке қатысты мын жарымдай тілімізде сөз барын айтады. Ө.Дүбірбаева, Б.Батырбекұлы, Е.Ержанұлы қаламдарынан да құсбегілікке қатысты туындылар жарық көрген.

Аңшылық, саятшылықтың тамыры бағзы заманда қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігімен бірге жасасқаны бізге айқын. Бұл кәсіптің тарихы тым тереңде. Адамзат баласы алғаш аңға шыққанда үлкен аңдарды жабыла жүріп қуып, құлатып, таспен, ауыр затпен ұрып ұсаған болса, бертін келе қолға үйретілген құстарды қосып, итті жүгіртіп, жұмыстарын жеңілдетуді үйренген. Бұрындары түлкі, қоян секілді аңдардың ініне су құйып, аулаған болса, кейін оларға қақпан құруды үйренген. Сонымен қатар, аңшы-саятшылар аранды, қоданы, дараны, шалма мен бұғалық, тұзақ, тор, зақпы, қайтып кел, шаппа, қақпан, найза, сере т.б. құрал-жабдықтарды тиімді әрі жетік пайдалана білген.

Аңшылық, саятшылық туралы деректер алғаш 6-7 ғасырларда түркілердің жазбаларынан көрініс берген. Ол жазбаларда хандардың, биліктегі тұлғалардың қаншалықты құсты жақсы көретіндігі айтылған. М.Қашқари, Рашид ад-Дин, Қ.Жалайырдың еңбектерінен құсбегілік жайлы мәліметтер көре аламыз. Қазақтың көрнекті қайраткерлері Абай, Мұхтар, Шоқан, Ақан сері сынды біртуар азаматтары аққу құсты, қыран бүркітті тілге иек еткен. Қаламгерлер құсты сипаттау арқылы өздерінің ішкі жан-дүниелерін, сол уақыттағы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайын суреттей білген.

Құсты қолға үйрету, құс арқылы аң аулау – түркі тектес халықтарда кездесетін ерекше дүние десек те болады. Құсты тану, оны мәпелеу, оны ұғу, керек болған жағдайда емдеу, әркімнің қолынан келе бермейтін ерен еңбек. Мәселен, қыран бүркітті баптау үшін, оның алдымен мінез-құлқын, жан-дүниесін зерттеу қажет. Содан кейін ғана оны күту, баптау, түлету, үйрету жолдары жасалады.

Сыр-сипатына, жасына қарай құстарға ат қойған, әбзел-жабдықтарын атаған, сөйтіп, тілімізде құсбегі атауларына қатысты, термин сөздер, диалект сөздер, фразеологизмдер, кәсіби сөздер пайда болған.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қырандар мен құсбегілер туралы, аңшылық пен саятшылық туралы аңыз-әңгімелер өте көп. Солардың ішінде жиі қолданатындары: бірі *саятшылық, аңшы, аңкөстік, аңшылық, бүркітші, қағушы, салбуырын* сияқты ұғымдарға көңіл аударып көрейік.

Аң аулап, сауық-сайран, салтанат құру еркін табиғат ғажаптарынан ләззат алу, рахат табу, дәурен сүрудің бәрі – *саятшылыққа* жатады. «Саят» сөзіне қатысты тілімізде төмендегідей тіркестер қалыптасқан:

саят кешті – дәурен сүрді, өмір сүрді. «*Ер Мамайдың алдында саят кештім, өкінбем*» («Шайыр...» ҚТФС. 458-б.)

саят (саяттық) құрды – құспен аң аулады, құс салып саяттық құрған, қыз ұзатып ас беруді, өлік жөнелтуді суреттейтін тараулар.... жеке-жеке-ақ ғылыми-этнографиялық толайым еңбектерге пара-пар» (ҚТФС, 458-б.)

саяттан қашты – аң аулаудан құс қашты. «Тұғырым тұл, тұйғын қашты саяттан. Өзегімде секілді бір от жаққан» (М.Мақатаев). Бұл жерде ақын қолынан бақ құсы кетуді айтып отыр.

Аңшы – аң аулаушы, аңды аңдушы, соңына түсіп аулап алушы адам.

Аңшылар аңға шықты мылтық алып,

Иттерін жүйрік-жүйрік ертіп алып (XX ғасыр, қазақ ақындары, ҚТФС. 284-б.)

Аңкөстік. Қазақ халқы осы сөздің тым ертедегі ұғымын еске ала отырып, аңкөс адам дегенді өте үлкен мамандық иесі деп білген. Тас, таяқ, сойыл, шокпар, су, түтін, тор, тұзақ, ау, қақпан, ат, ит, құс, садақ, мылтық, сияқты қару-жарақпен, аң аулай білетін, осы қару жарақтың бәрін немесе бірнеше түрін пайдаланып, аң аулаған адамдарды **аңкөс адам** деп таниды. Аңкөстік өзі аулап жүрген аңның сыр-сипатын түсіне білетін маман деген ұғымды береді. «Аңшының қанша айласы болса, аңның да сонша айласы болады» дейді халық.

Құсбегі – қырандарды түрге, топқа, текке айыра білетін, оларды өз ішінен жікке, туыстыққа, ұрпаққа, бөле білетін адам. Қазақ құсбегілері осы қырандардан *бүркіт, ителгі, лашын, сұңқар, қарақылыш, бидайық, тұрымтай, жағалтай*, сияқтыларды **қара көздер тобына** жатқызса, қаршыға, тұйғын, қырғиларды **шегір көзділер** тобы деп атайды. Сонымен қатар, қыранның әлді-әлсіздігін, қыран не қыран еместігін, қыранның мінез-құлқын, жасын, жас мөшерін, табиғи ерекшеліктерін айыра білетін адам.

Бүркітші – бүркітті ұстай білетін, бүркітті баға білетін, бүркітті аттылы-жаяу алып жүре білетін, аңға сала білетін, аң мен құстан «орташа» сауаты бар адам.

Қағушы – қолында құсы жоқ, бүркітшілерге қолғанат болып жүрген адамдар тобы немесе адам. «Сонарды күткен үлкен аңшы мен қағушылар ерте аттанған» (М.Әуезов).

Салбурын – саятшылық және аң аулау кәсібінің бір түрі. Аң аулау маусымы кезінде аңшылар топталып, аңы мол жерлерге сапар шегеді. Сартабан, сарытұғыр, арқалы құр, жақсы ат, қыран бүркіт, түзу мылтық – бәрі бірдей сайланады. Аңкөс аңшылар, бапкер құсбегілер, білгір саңлақ саятшылар, құралайды көзінен ататын мергендер, аңқұмар қағушылар, елгезек атшы-қосшылар бас қосады. Ел-жұрттан аулақ иенгешығып, бықсық-дүниешілік құрғырдан қол үзіп баоып, қос, жадағай қос, сәргер тігіп, айлап, бірнеше айлап (әдетте қарашадан бастап ақпанның аяғына дейін), жатып, аң аулайды. Өте көне тарихтан келе жатқан әр жылғы қыс маусымында қалмай жасалатын осы саятшылықты қазақ халқы «салбурын» деп атаған. Иә, еркін табиғатта еркін жүріп, аң қуып, бүркіт салу, саят құру, бай табиғатты тамашалау, табиғат байлығынан ләззат алу, рахат табу – дүниедегі бір ғанибет.

Тілімізде «бап» сөзі өте көп кездеседі. *Бап, бапталды, бапталмады, бабы келмеді. Бапты, бапсыз, бабы кеткен, бабы жетпеген, бап кезі, дер бабы, дер кезі, дәл бабы, дәл уағы, нәшіне, қырпыуына, орайына келді.* Өнші, күйшіге бап керек. Адамға бап керек, қыранға бап керек, малға бап керек, жүйрікке бап керек: «*Ат шаппайды, бап шабады*», «*Бабына келген тұлпардай, шабытына келген сұңқардай, жыр теңізін шалқытар Жамбыл келді бабына*». Осы «бап» сөзіне орай тілімізде «бапкерлік» деген ұғым пайда болған. Ұлы Абай: «*Қыран бүркіт не алмайды салса баптан*» дегенді өте орынды айтқан. Абайдың даналық тұжырымына үңіле қарасақ: баптай білсең ғана дейді де, жауапкершілікті қыранға ғана емес, бапкерге айтып отырғаны белгілі. Бапкерлік дегеніміз – құстың мінез-қылық, сырын білу деген сөз. Егер құсбегілік өнерін ғылым деп санасақ, онда «бап» осы ғылымның ең басты, ең күрделі саласы деуге болады. Бапкер бола білмеген адам құс ұстап игілігін де, саятшылық жасап қызығын да көре алмайды. Соған орай айтқанда, құсбегі болам деген адамның ең алдымен бапкерліктен сауаты болуы керек. «Бапкер» сөзі қазақша кер/гер – арабша – кар. Араб тілінде кар – іс, жұмыс, еңбек ұғымында.

Қазақ халқында: «*Құс тамағы үшін алады*» – деген мәтел бар. Оның ет бабы, әл-қуаты, талап-тілегі, мәнез-қылығы, көңіл-күйі, аңға деген аңсары, шабыты мен зар күйі қай дәрежеде екенін бақылай жүріп дөп табу – бапкердің негізгі мәселесі. Бапкер асау құсты қолға үйреткенде алдымен оның аяқбаулары болуы керек. Құс аяқбаулары – *балақ (білезік бау), шолақ аяқбау, ірге бау, шыжым* деп жабдықтар қатарында өлшемі мен үлгісі де айтылады. Олардың ішінде тағам-

талабы, шарты көбі – *балақ бау*. Құсқа арналған баулардың басқаларын кез-келген қайыстан, жіптен уақытша жасауға болады. Бірақ балақ баудың іші жұмсақ (түкті жұмсақ) болса, сүйкеледі де балақ жүнді қырқып тастайды. Балақ бауды жасау үшін жарғақ, қайыс, былғары, хром сияқты іші жұмсақ, сырты мықты материал пайдаланған. Балақбаудың астары жұмсақ болғандықтан, жүргенде аяғын қажамайды, ал сырты сыртқы ортадағы қатты, бұжыр заттардан қорғайды. Тілімізде «*Жылқы ұстамақ болсаң – құрығыңды, құс ұстамақ болсаң-бауыңды*» деген аталы сөз осыған орай шыққан болар. Тілімізде «*тегеурінінен байлау*» деген тіркес бар. Ол да осы құсбегілікке қатысты шыққан сөз тіркесі. Асау құс талпына-талпына сирағын балақ бауға қажатып, жаралап тастайды. Мұндайда қазақ құсбегілері құсты жіліншектен емес, тегеуріннен байлау әдісін қолданады. Тегеурінінен байлау үшін әрі мықты, әрі жұмсақ қайыс таспаны пайдаланады.

Ж.Бабалықұлы, А.Тұрдыбаев: «Қазақ тіл блімінде құсты қолға үйретудің кезеңдерін «*шыжымның ұшымен шақыру*», «*ірге баумен шақыру*», «*далбайға шақыру*», «*баулу, бау ашу*», «*құс аяқтанды*», «*тырнақ алды*» деген сөз тіркестерімен береміз. Және әр кезеңнің өзіне тән қиыншылығы мен қызық тұстары бар» – деген пікірді келтіреді (Бабалықұлы, 2009: 97).

Жыртқыш құс қолға үйреніп, тірі шарғыдан бүркітті алғаш айырғанда, аңшылар көбіне бұрыннан келе жатқан әдіс бойынша, сабырлы үнмен «*әй-әй*», «*қа-қа*» деп олжасын суырып алатын болған.

С.Кенжахметұлы: «*Топ қанат. Топ қанат болу, топ болу, топ аяқ болу* – аяқ-қолын жаза алмайтын, өз бетімен жүріп тұра алмайтын, қарын жайып, қанат қағып ұша алмайтын сырқат деген сөз. *Арық асау*. Жуас құстың көп уақыт қолға алынбай, аттылы жаяу жүрілмей, сылап-сипаламай қалуы оның мінезіне үлкен өзгеріс жасайды. Оның балалы-шағалы, малды-жанды ортадан аулақ байлануы, онымен қарым-қатынастың азая беруі салдарынан, адамды көргенде жатсынатын, тіпті өз иесін көргенде де оған тосаңси қарап, айбат шегетін болып алады», – деген пікірді тілге тиек етеді (Кенжахметұлы, 2007:101). Мұндай өзгерісті құсбегілер «*арық асау болыпты*» деп атайды. «*Аш кісі ұрысқақ, ауру кісі тырысқақ*» дегендей, аш болған құс арықтайды. «*Асау*» сөзіне «*арық*» ұғымының қосылауы да осыдан шықса керек. *Бап* туралы айта берсе көп, таусылмайтын қазына бар екені анық. *Асау құспен байланыс бабы, асау құсты үйрету бабы, шырға тарту бабы, малды-жанды ортаға үйрету бабы, жем беру бабы, түлек бабы, қайыру бабы, аңға алып шығу, аңға салу бабы, ем-дом жасау бабы, күнделікті бағып-қағу бабы* толып жатқан баптар мен шарттар бабы.

Қазақ тілінде «*түлеу*» деген сөздің мағынасы көп. Бұл сөздің түп тәрікіні белгісіз. Қазіргі ұғымда: ескісін тастап жаңасын киді, ескі жапырақтарын тастап, жаңа жапырақ шығарды, жылан қабығын тастады (түледі), бұғы мүйізін тастады (түледі), мал түлеп жүнін, құс түлеп қауырсынын тастады. «*Ит бауырынан түледі, бауыр жақта қыс жақсы болады*», «*ит жонынан түледі, жон жақта қыс жақсы болады*», ешкі-қой таңынан түледі, жақсы түледі, толық түледі, жартылай түледі, түлете алмады, түлеткісі келмеді, түлеттірмеді тағысын тағы... Кейде «*түлеу*» деген сөз ауыс мағынада адам тұрмысының жақсару жағын көрсету үшін де айтылады: «*Бұрын көн шалбары бұтына қатқан тақыр кедей еді, енді байыды, күйленді, тұрмысы жақсарды*», – деген сөздің орнына өмірі түледі, тұрмысы түледі деп те атайды. «*Түлеп шыға келді*», – деген қалжың да бар. Кейде осы сөз адамдардың мінез-құлқына байланысты да айтылады. Қайғы-қасірет шегіп, ауыр күндерді басынан өткерген адамның өзін-өзі жұбатып, ауыртпалыққа берілместен тез есін жиып, көне дертті, қайғыны ұмытып, сілкініп шыға келгенде «*оның жаны жадырап шыға келді, жаны түлеп шыға келді, жаны түлеп сала берді*» деп те атайды. Жалпы алғанда түлеу сөзі жаңару, жаңғыру, жаңғырту дегенде жаңарды жаңа ой, жаңа арман, жаңа тілек, жаңа тұрмыс, жаңа белес деген ұғымды береді. Жалпы табиғаттағы осы құбылыс қырандар өмірінде де кездесіп отырады. Әсіресе қолдағы құстың ескі мамық, ескі жүн, қауырсындарын тастап, оның орнына жаңаны ауыстыруы түлек кезіндегі табиғи талабы мен оған жасалған түлек бабына байланысты. Ал қыранның түлек бабы дегеніміз – бапкердің қабілеті мен құдіретіне тән жұмыс.

Қазақ құсбегілері ескі жүн, қауырсындарын түгел ауыстырған бүркітті жақсы түлеген, толық түлеген деп айтады. Ал, жақсы түлеген бүркіттің жүні мен қауырсындары күн нұрына күймеген жаңа күйінде көк кептердің немесе көкала үйректің мойнын жүні сияқты көгілдір тартып, сынып қайтқан жарықтың сағымы арқылы құбылып, шаңыт беріп көзді алдай береді. Соған орай толық

түледі, жақсы түледі дегеннің орнына «шаңым түлек», «көк шаңым түлек» деп те айтады. Түлекке отырғызған күннен бастап-ақ оған еттің нәрлісін, құнарлысын беру керек. Мал еті, аң еті, құс еті – бәрін де беруге болады. Әсіресе жаңа сойылған жылы қанды еттерді тояттата беру өте пайдалы. Мұндай ет құсбегілер тілінде «жылы қан» деп аталады. Тілімізде «көк соқ» деген тарихи сөз бар. Құстың ескі жүн, қауырсындарының түбінен сыртқа теуіп өсіп келе жатқан өсінділер тебіндеп шыққан кезде көне түктердің түбі босап, өзінен-өзі түсіп қалады. Бір жағынан құстың өзі де тұмсығымен тарап түсіріп тастайды. Ал, көне түк түскен орнынан көп кешікпей-ақ іші қанға толы, сырты былқылдақ, көк сүйір зат сыртқа теуіп шығады. Оның сырты ақ түсті болғанмен, ішіндегі қан мен түктің өңіне қарай көгілдір түсті болып көрінеді. Құсбегілер сол көрінісіне қарай оны «көк соқта» деп атайды. Көк соқтаның зақым болуынан кейде оның түбі кезек алып, асқынып жараға айналады. Бұл жараны құсбегілер: «құрт қанат» деп атайды.

Құс бабын ойлағанда жемді ауызға алмай өтуге болмайды. Өйткені жем – құс бабының ең басты, ең негізгі бөлігі. Қазақ тіл білімінде жем өлшемдеріне байланысты сөздер мен сөз тіркестері пайда болған. Жемнің артық-кем болуынан құстың бабы бұзылатыны рас. Солай болғанмен қазақ құсбегілері бүркіт жемін таразылап көрген емес. Жем беруді «тамақ үшін» және «бап үшін» дейді де, мына төмендегіше екі түрлі шартты жағдайға бөледі.

Тамақ үшін жем беру. Мұнда қолда отырған құстың әдеттегі қарапайым тіршілігіне тән күнделікті еселі тамағын беру, азықтандыру ғана көзделеді. Осы мақсатта берілетін жемнің шарты, тұрақты ережесі жоқ. Мұнда аз да, көп те беріледі.

Бап үшін жем беру. Бап жемі – қыранның түлек кезінде берілетін жем, қыранды қайырып жүргенде берілетін жем және зар күйінде аңға салып жүргенде берілетін жем болып үш кезеңді түрге бөлінеді.

Т.Әлішеров: «Жем аттары – «қызыл», «жылы қан», «түлек жемдері», «сары бөртпе», «ақ жем», «толарсақ» тағысын тағылар. Жемнің өлшем мөлшерін атағанда – тояттау, тойдыра беру, тарта беру, бөтегесін көтеру, орта бөтегелі, сылаң бөтегелі, аз беру, күнде беру, күн ара беру, тағы сол сияқты өлшемдер мөлшері айтылады. Соның сыртында: бір жапырақ, бір шоқым, бір тартым, бір сығым, бір уыс, бір шеңгел, шолақ сан деген өлшемдер де қосанжарлап айтылып жүріледі» – деген (Әлішеров, 1994: 45).

Жоғарыда аталған жем аттары мен жемнің өлшем мөлшеріне тән атаулардың барлығы болмаса да бірнешеуін айта кетсек. *Қызыл.* Тірі дененің бәріне қорек беріп тұратын, тамырларды қуалап ағатын қызыл түсті сұйық зат – қан. Бір кесек қызыл ет – құс жемі. Сөлі сорғымаған жас ет не болмаса ұйыған қан. Қазақтар түсіне байланысты *қызыл* деп атаған. Ет құстың басты қорегі болғандықтан, ол балғын, әрі тойымды болуы керек. Құсты қолдан тамақтандырғанда бапкерлер көбіне майлы болса, етінен майын ажыратып алатын болған. Тоят. Түз қыраны өзі аңға шығып, басып алған жемтігін өзі тойғанша жеп тамақтануы. Бұл қолдан тамақтандыру емес. Құс жемтігіне тойған соң лоқсып, артық тамақты сыртқа шығара бастайды. Бұл тойғанын білдірген сәт. Мұны қазақ құсбегілері аузынан шыққанша жеп «тояттау» деп атайды.

Тойдыра беру. Құсқа жем берудің бұл да бір өлшемі. Түлекке отырған құсқа және жай байлаулы отырған құсқа күніне немесе күнара тойдыра жем беріледі. *Тарта беру.* Бұл – мағынасы жағынан бұрынғы өлшеп беріп жүрген жем мөлшерін азайту деген сөз. Қай жағдайда болмасын беріліп жүрген жемнің құс бабына артық екендігі сезілсе, сол беріліп жүрген жем мөлшерін азайтып беру дегенді қазақ құсбегілері «тарта беру» деп атаған. *Сары бөртпе.* Бұл – қайырып отырған және зар күйінде аңға салынып жүрген құстарға берілетін жемнің бір түрі. *Ақ жем* – зар күйінде аңға салынып жүрген құстың бап қылауын түсірмей сақтау, кезеңінде берілетін жемнің бір түрі. Құс бабының мұндай кезеңінде – «қызыл» да «сары бөртпе» де артық болғандықтан, берілетін жемнің кенеуін және төмендете түсу керек болады. *Шолақ сан* дегеніміз – қоян, қарсақ, түлкінің жамбассыз екі жілігі. *Толарсақ* – ұсақ малдың не қоңыр аңның толарсақ сүйегі. Толарсақты жем деп те, ем деп те айтуға болады. Жем дейтініміз – оны шақыру жемі ретінде пайдаланады. Ем дейтініміз – оны құстың сырқатын емдеу үшін пайдаланады. Қазақтың салт-дәстүрі мен тіл білімінде *толарсақ тарттыру* деген түсінік бар. Көптеген себептерден құстың тұмсығы бітеді. Тұмсығы біткен құсты құсбегілер әртүрлі жолмен емдеп жазады. Емдеудің бір түрі – толарсақ тарттыру болып есептеледі. *Майы бөліну.* Түзден түскен асау құсты жуасытқанда, қолда отырған семіз құсты қайырғанда жем мөлшерін бірден азайтып, тапшылап жіберсе, құстың

тор еті тез төмендейді де, оның денесіндегі қалың май сол күйінде қалады. Осы қалың майды құсбегілер тілінде «майы бөліну» деп атайды. *Шел* – қазақ тілінде жұқа, өте жұқа қабық (пленка) жұқа шандыр, көк шандыр деген ұғымды береді. Мал мен аң терісінің өң бетінде жабысып тұрған жұқа шандыр қабатты тілімізде «шел» деп атайды да, шел мен тері арасына біткен майды «шел майы» деп атайды.

Көз жанарын ет басып өсетін сырқатты қазақ тілінде «*көзді шел басқан, шел қаптаған, шел жсапқан*» деп те түсіндіреді. Адамдарды «*екі көзін шел басқыр*» деп қарғап та, «*май басқан гой*» деп кекетіп те жатады. Кейде «*шел бітпеді*» – даулет бітпеді, бағы жанбады, шаруасы оңбады дегенді білдіру үшін де айтылатын жері болады.

Халқымыз кейде *семіз, семірген, семіріпті* дегеннің орнына «*шелденген екен*», «*шелді екен*» деп те ауыс мағынасында айтады. Сонымен бірге, «*шел майы*» дегеннің орнына «*шел*» деп те айта береді.

К.Қ. Күркебаев: «Құсбегілікке қатысты атуларға тоқталғанда «*бүркіт қоясы*» деген ұғымға тоқталсақ. Жалпы *қоя* дегеніміз – ит пен құста болатын ішкі кінәраттың бір түрі. Жыртқыш аң мен жыртқыш құстар өз қорегін қыл-қыбырымен қылғи салады да, содан ішке дерт байланады. Іште жиналған осы ласты хайуанаттар хайуанаттар табиғи емдеу жолымен алды-артының бірінен өздері сыртқа шығарып тастайды. Соны қазақ тілінде *қоя тастау* деп атайды да, тасталған заттың өзін *қоя* дейді. Құста болатын ішкі кінәратқа қарай бүркітке салатын қояның түрі көп. Соған орай тілімізде *киіз қоя, тал қоя, сүйек қоя, зерде, томыртқа, мұсатыр ішкізу* деген секілді атаулар пайда болған» – дейді (Күркебаев, 2013: 73).

Тіліміздің ауыз және жазба әдебиетінде *шыр, шырға, шырғалау* деген сөздер көп кездеседі. Тіліміздегі *шыр бітті, шыр бітпеді* деген тіркестер жеке адамдар мен хайуандарға қарата айтылады да, малдың ет жеңділігі мен етінің ояздығын, адамның бар-жоқтығын білдіреді. Демек, «шыр бітті» деген сөздің барлыққа, «*шыр бітпеді*» деген сөздің жоқтыққа айтылғаны. Егер сөз түбірін дара қалдырсақ – ет, май, қызыл, қан, сөл, су, жон, қоң, сияқты зат есімді түбірлерге балама жауап беріп тұрғаны және шыр сөзінің «*бар*» деген ұғымда тұрғанын байқаймыз. Құсбегілер тіліндегі шырға – «*қызыл*», «*далбай*», «*кеп*», «*тірі*» сияқты атаулармен де айтыла береді. Құсбегілер осы шырғалардың көмегіменасау құсты қолда баулиды. С.Кенжахметқылы: «Қазақ тіл білімінде құсбегілікке қатысты *тор, тор құру, құндақ, бүркітті атып ұстау, құсты тояттатып ұстау, бүркітке қақпан құру, құс қақпан, қақпан, киіз тиек, тұзақ* сынды сөздер мен сөз тіркестері сөздік қорды молайтуда» – деген пікірді ұстанады (Кенжахметұлы, 2001: 80).

Құсбегілікке қатысты атаулар қазақ таным-түсінігінде, жалпы әр қазақтың ой-санасында ерекше орын алатыны белгілі. Оған себеп, біріншіден, адамзат баласы пайда болғаннан бері өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде біте қайнасып келе жатқан аңшылық кәсіптің өзіндік тарихы, екіншіден, еркіндік пен батырлықтың символы саналатын бүркіттің бейнесі халықтың сана-түйсігінде терең сақталып, тілінде, халық ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрінде, наным-сенімі мен ырым-жоралғыларында өзіндік бейнесін қалдырған.

Қорытынды

Саятшылық – ғажап құбылыс, үлкен өнер, зор ғылым. Ол халық жүрегіне жол тартқан көптеген әдеби, мәдени және музыкалық шығармалар тудырды. Қазақ өмірінде саятшылық – рухани күш-қуат, адамзат айбыны мен айдыны, тіршілік көзі.

Қазақ – ділмар, сөзге ұста халық. Тілімізде саятшылық, оның ісінде құсбегілік терминологиясы өте бай. Қазақ тілінде осы саятшылыққа байланысты туған мың жарымдай сөз бар. Олар қазір де небір тарихи жазбаларда, көркем әдебиетте кеңінен қолданылады. Осы атаулардың бір-біріне айырбасталмайтын өзіндік қызметі мен жөн-жосығы, жол-жоралғысы тағы бар. Олардың қолданылу аясы мен сөзжасамдық құрылымы мақалада көрсетілген. Қорыта келгенде, жұмысымызда аңшылыққа, саятшылыққа қатысты кейбір атаулар арнайы зерттелді. Аң аулап, құс салуда құсты баулап, баптаудың егжей-тегжейіне зер салып, соның сырын ашып түсіндіруге тырыстық. Тілімізде сирек кездесетін құсбегілік жайлы лингвистикалық материалдар ұтымды пайдаланылды. Мақалада жалпы халықтың орнитология саласындағы білімі мен ұғымдары жайлы, құстарды өсіру тәсілдері, оны ұстап алу амалдары және саятшылық кезіндегі әрекеттер баяндалды.

Әдебиеттер

- Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. (2009) Қырандар. – Алматы: Жазушы, 2009. – 224 б.
- Кенжеахметұлы С. (2007) Жетіқазына (төртінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2007. – 136 б.
- Кенжеахметұлы С. (2006) Жетіқазына (үшінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2006. – 136 б.
- Әлішерев Т. (1994) Ит жүгіртіп құс салған. – Алматы: Қайнар, 1994. – 192 б.
- Күркебаев К.Қ. (2013) Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 191 б.
- Кенжеахметұлы С. (2001) Жетіқазына (жиған-терген). – Алматы: Ана тілі, 2001. – 137 б.
- Қайдар Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Қайдар Ә. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. III том. Табиғат. – А., 2013. – 608 б.

Referenses

- Babalaquly Zh., Turdybaev A. (2009). Qyrandar [Eagles]. Almaty:Zhazuzhy (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2006). Zhetiqazyna [Seven treasures].Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Alisherov T. (1994). It zhugirtip qus salgan [It zhugirtip qus salgan]. Almaty: Qainar (in Kazakh)
- Kurkebaev K.Q. (2013). Qazaq tilinin ruhani zhane materialdyq leksikasy [Spiritual and material vocabulary of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq universiteti (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2001). Zhetiqazyna [Seven treasures]. Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2007). Zhetiqazyna [Seven treasures]. Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Qaidar Ä. (1998). Qazaq tilinin ozekti mäseleleri. [Actual problems of the Kazakh language] Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Qaidar Ä. (2013) Qazaqtar ana tili äleminde: etnolingvistikalıyq sözdık.[Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary] III tom. Tabıgat. A., 2013. 304 b. (in Kazakh)